в сопоставляемых языках, мы выявляем важные для этнокультурного сообщества сферы.

Следующую группу составляют сравнения, в которых в качестве эталона сравнения использована религиозная лексика. Данная группа немногочисленна, но является уникальной в исследуемых языках, так как связана с разным вероисповеданием. Например: *Аның матур зәңгәр күзләре эчкә батып йомылганнар, озынча йөзе* ***кәфен шикелле*** *агарган* (Г. Әпсәләмов, Газинур); ***Кабер сырты кебек****, кемнеңдер дәү аркасы калыкты* (Г. Әпсәләмов, Алтын йолдыз); *Әнә* ***фәрештә кебек*** *ак киемле, ачык йөзле кызлар...* (Г. Ибраһимов, Көтүчеләр);

Весьма красивый курчавый мальчик, со взглядом, ***похожим на взгляд Христа в Сикстинской Мадонне****, изображен был играющим в биль-боке* (Л. Толстой, Война и мир); *Длинные,* ***как у попа****, седые волосы спадали из-под шляпы на воротник пальто* (Ю. Нагибин, Перед праздником); *Лицо Наташи было смуглым и бледным,* ***как серебро на черных иконах*** (К. Паустовский, Романтики).

Исследование семантики компаративных конструкций русского и татарского языков в сопоставительном аспекте помогает выявить все различия в семантической структуре данных языковых единиц. Таким образом, сравнительные конструкции русского и татарского языков позволяют реконструировать наиболее важные стереотипы национального сознания, специфику мышления народа.

Литература

Багаутдинова, Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический аспект. / Г.А. Багаутдинова. – Казань, 2006. – 130 с.

Болгарова, Р.М. Национально-культурная специфика категории компаративности в татарском языке (на примере семантического поля «пища») / Р.М. Болгарова// Татарская лингвокультурология: проблемы, поиски, решения: I республиканская заочная научно-практическая конференция с участием регионов Российской Федерации: Казань, 27-28 октября 2011 г. Труды и материалы. – Казань: Отечество, 2011. – 420 с. – С. 45-51.

Широкова, А.В. Сопоставительная типология разноструктурных языков./ А.В. Широкова 3-е изд. – М.: Добросвет: КДУ, 2006 – 200 с.

Вәлиева Миләүшә Зәкиевна

ТР ФА нең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

XVIII ГАСЫР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРДӘ «КЕШЕ» ТӨШЕНЧӘСЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

В статье рассматривается некоторые лексические особенности понятия «Человек» на примере письменных источников средних веков.

Ключевые слова: *лексика, понятие, письменные источники, литературный язык, лексические варианты.*

In article is considered some lexical features of the concept «Person» on the example of written sources of the Middle Ages.

Key words: *lexicon, concept, written sources, literary language, lexical options*

Татар мәдәнияте, милли фикерләве, иң мөһиме, әдәби теленең үсешен халкыбызның рухын чагылдырган төрки-татар язма чыганакларыннан башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Гасырлар дәвамында тупланып килгән кулъязма истәлекләрдә татар теленең генә түгел, ә җәмгыятьнең дә үсеш, этаплары, халкыбызның дөньяга карашлары да урын ала. Бу, әлбәттә, беренче чиратта, язма чыганакларда кулланылган сүзлек хәзинәсендә чагылыш таба. Шуңа да борынгы һәм урта гасыр язма истәлекләрнең теле, лексик байлыгы кабат-кабат тикшерүне таләп итә.

Шундый әдәби чыганаклар арасында XVIII гасыр ядкарьләреннән «Мәҗмугъ әл-хикәят» (МХ) һәм Мөслиминең «Тәварихы Болгария» (ТБ) әсәрләре аерым урын алып тора. Без әлеге мәкаләдә шушы чыганакларда «кеше» төшенчәсенең кулланылыш үзенчәлекләренә тукталырбыз.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *кеше* сүзенең түбәндәге мәгънәләре күрсәтелә: 1. Фикерләү, сөйләшү, корал җитештерү һәм аннан хезмәттә файдалана алу сәләтенә ия булган зат, җан иясе, шәхес. 2. Санау берәмлеге мәгънәсендә кулланыла. 3. Кем дә булса берәрсе, беркем. 4. Икенче берәү, чит-ят адәм, билгесез зат. 5. *сөйл. Күч.* Сөйгән яр, ир буласы яки дус егет [1: 90].

Мөслиминең «Тәварихы Болгария» әсәрендә *кеше* лексемасы, нигездә, беренче, төп мәгънәсендә кулланыла. Мондый очракта бу лексема өстәмә эмоциональ-экспрессив бизәкләрдән «чиста» һәм ул *кеше ардыннан, алты кешейә, кеше үлтермәк, нә кешеләрсез* кебек сүзтезмәләр составында очрый:

Ул салган кеше ардынан дәшәр (ТБ. 25 б).

Үзе Кукан кешесе ирде,андан тәгълим алды (ТБ. 32 б).

...ул көн әмбияләрдән алты кешейә тәшам улынды (ТБ. 8 б.).

...кеше үлтермәк кеби эшләр чук ирде (ТБ. 43 б).

Каравылчылар әйтделәр, сезләр нә кешеләрсез? (ТБ. 41 б).

Югарыда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, әлеге җөмләләрдә «кеше» төшенчәсе, нигездә, үзенең беренчел номинатив мәгънәсендә кулланылган.

Мәгълүм булганча, татар телендә әлеге лексик берәмлекнең төп синонимы булып *адәм* сүзе тора. Без тикшерү объекты итеп алган чыганакта да *адәм* берәмлеге шактый еш очрый. Еш кына *кеше* сүзенең турыдан-туры эквиваленты булып та килә:

Ул ташның берсене бер кемсәнә әленә алса, «өфф» дисә, ул таш эченнән бер адәм сурәтле таш чыгар (ТБ. 24 б.).

Әмма, тупланган фактик материалдан күренгәнчә, күп очракта *адәм* лексемасы дини күзаллаулар белән бәйле караш-вакыйгаларны тасвирлаганда кулланыла:

Вә җомга көн алты кәз йөз бең адәмләрне Аллаһы Тәгалә җәһәннәмдән азад идәр (ТБ, 8 б.).

Адәм сүзе *бәни* белән мәгънәви бәйләнешкә кереп *бәни адәм,* ягъни *адәм балалары* сүзтемәсе составындаеш очрый:

Бишенче бармагы ишарәтдербәни адәм каю йирдә үләчәгене вә качан үләчәгене белмәсләр, мәгәр Аллаһы Тәгалә белер, димәкдер (ТБ. 18 б.).

«Мәҗмугъ әл-хикәят» әсәрендә *бәндә* сүзенең потенциаль мәгънәсе дә чагылыш таба: ул *атамның бәндәси* дигән сүзтезмә составында килеп, шушы әсәрдә генә очрый торган мәгънәне – «кол» төшенчәсен аңлата:

Вә әгәр мәни танымасаң, мән ул ак елан торырмын кем,кара еланның кулындин хәлас кылдың вә сәбәбе хәятем сән булдың вә ул кара елан атамның бәндәсе ирде вә даим мәңа гадәвәт кылыб форсат саклар ирде (МХ. 505 б.).

Шулай ук язма истәлектә дини күзаллаулар нигезендә адәм баласы еш кына җен-пәри һәм башка кеше затыннан булмаган җан ияләренә каршы куела. Мондый очракта автор *адәми* сүзформасына мөрәҗәть итә. *Адәми* сүзе үзе сыйфат буларак кулланылса да, биредә күплек кушымчасы алып, исемләшеп килә һәм адәми заттан булганнарны, ягъни «кеше» төшенчәсен аңлата:

Вә дәхи ул атауда адәмиләр вардыр (ТБ. 21 б.).

«Мәҗмугъ әл- хикәят» әсәрендә мондый кара-каршы кую текстның үзендә үк чагылыш таба: *Җеванмәрд пәри әйде: шөкер вә хезмәт кылып, вә миннәтне үз гирдәмәнгә алыб, хаһәремне сиңа бирермен, әмма дөшвар ул торыр кем, сән адәми, ул пәри торыр* (МХ. 506 б.).

«Тәварихы Болгария» әсәрендә *адәми* лексик берәмлеге үзе генә кулланылса, «Мәҗмугъ әл- хикәят»тә без аны еш кына*адәми зат* сүзтезмәсе составында очратабыз һәм ул шулай ук югарыда телгә алынган мәгънәне аңлата: *Падишаһзадә әйде: аллаһ, аллаһ, ходай хакы, бу сүзне димәгел, бу сүзне үткел, әгәр мәндин хата вөҗүткә килсә, мән тәүбә кылдым, гафу кылгыл, адәми зат хатасыз вөҗүткә килерме?* (МХ. 511 б.).

Кешене ихтирам белән телгә алганда, аның уңай сыйфатларын күрсәтергә теләгән очракта, «кеше» мәгънәсендә *әһел* сүзе очрый: *Падишаһ хәзрәте бик сабыр әһлендән ирде, каравылчыларга чагырмаеб, акрын әдәб берлә, йа фәлән, сән бәнем тәхетемнең аякларыны кисмәгел, зира ки аталарымыздан калган мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде* (ТБ. 16 б.).

К*еше* төшенчәсен бирү өчен еш кына *бәндә* лексик берәмлеге дә кулланылган. Хәзерге татар әдәби телендә *бәндә* сүзе еш кына, «Аңлатмалы

сүзлек»тә чагылыш тапканча, «булдыксыз, ихтыярсыз кеше» мәгънәсендә очрый. XVIII гасыр язма истәлегендә исә без бу берәмлекне, башлыча, гади халык катламыннан чыккан яисә кемнеңдер буйсынуында булган кешеләр хакында язылган җөмләләрдә очратабыз: *Кабере сәтер улынмакта Аллаһы Тәгаләнең сер газыймы вардыр, бәндәләр аны идракъ идә белмәзләрдер* (ТБ. 12 б.); *Хәзрәте Хызыр галәйһисәллам бер фәкыйрь сурәтендә торыб, йа падишаһе гарәб, ачыгланмагыл, зира ки анлар да бәндәләрдер* (ТБ. 17 б.).

Әсәрдә билгесез кешеләр яисә кешеләр төркеме хакында сүз барган очракта автор *кеше* сүзен *кемсә* белән алыштыра: *Шийлә зикер улынды: бәхре Мохит даирәсен күрмәк өчен Мисыр шаһы Хуҗа Бәйрәм бер көймә төзетте, алты еллык азыклары берлә биш йөз кемсәне җибәрде, анларга бер хас рәис кушты* (ТБ. 21 б.); *Кемсә* лексемасы *кемсәнә* формасында да күзәтелә: *Бу ике кемсәнә кеби җиһанда күркәм кемсәнәләрне күргәнем юк ирде, диде* (ТБ. 40 б.).

Билгесез кешегә эндәшкән очракларда *фәлән* лексемасының урынлы кулланылуы күренә:

Падишаһ хәзрәте бик сабыр әһлендән ирде, каравылчыларга чагырмаеб, акрын әдәб берлә, йа фәлән, сән бәнем тәхетемнең аякларыны кисмәгел, зира ки аталарымыздан калган мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде (ТБ. 16 б.).

*Һәрбер кеше,*кайбер очракта *теләсә нинди кеше* мәгънәсе әдәби ядкарьдә *һәр кем/һәркем* берәмлеге аша бирелә:

Вә һәр кем ул көндә тырнак киссә, гамь һәм госсадан кортымая (9 б.).

Бер генә кеше дә, беркем дә, һичкем мәгънәләре «Тәварихы Болгария»дә *һич нәфес* сүзтезмәсе аша бирелә:

Дүртенче бармагы ишарәтдер, һич нәфес белмәс иртәгә ни кәсеб кыйласын, Аллаһы Тәгаләдән гайре белмәсләр (ТБ. 17 б.).

Шушы ук мәгънәне, ягъни *беркем, һичкем* төшенчәләре «Мәҗмугыл хикәят» әсәрендә *һич кеше* сүзтезмәсе белән чагылдыра:

Бәс падишаһзадә пәри берлән хилвәтханәдин чыктылар, андаг кем, һич кеше аларны күрмәде, вә җилгә менеб, йөзләрен сахрага кылдылар (МХ. 506 б.).

Шул рәвешчә, мисаллардан күренгәнчә, теге яки бу лексик берәмлекне куллануда һәр авторның үзенә генә хас үзенчәлекләре бар. *Кеше* сүзенең лексик-семантик вариантлары буларак кулланылган *адәм, бәндә, әһле, кем, кемсәнә, фәлән* сүзләре һәм *һәр кем, һич нәфес, адәми зат* сүзтезмәләре исә бер-берләреннән мәгънә күләмнәре белән дә, эмоциональ-экспрессив яктан да аерыла.Бу лексик-семантик вариантлар «кеше» төшенчәсен коннотатив яктан баетып кына калмый, халкыбызның тел байлыгы чиксез булуны да күрсәтә.

Әдәбият

1. Бәширова, И.Б. Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: Татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр / И.Б. Бәширова. – Казан, 2006. – 192 б.

2. Бәширова, И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология / И.Б. Бәширова. – Казан, 2010. – 532 б.

3. Мәҗмугъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – Б. 503-526.

4. Мөслими. Тәварихы Болгария / Басмага әзерләүче – С. Гыйләҗетдинов. – Казан: «Иман» нәшр., 1999. – 100 б.

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. 2 нче том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – 726 б.

Вәлиуллина Ләйсән Гомәровна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

«КЫССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА БОЕРЫК ФИГЫЛЬНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

В статье рассматривается употребление повелительного наклонения в тексте поэмы «Кыссаи Йосыф», написанного в Волжской Булгарии.

Ключевые слова: *татарский язык, историко-лингвистическое направление, повелительное наклонение, традиционный литературный язык, грамматическая форма, общенародная разговорная речь.*

Using the Imperative mood and vocabulary of of Volga Bulgaria, that is found in text of the poem Kyssai Yosyf , is dealt with in article.

Key words: *The Tatar language, a historical - linguistic area, The Imperative mood, a traditional literary language, a grammatical form, a nationwide spoken language.*

Хәзерге тюркология фәнендә, шул исәптән татар тел белемендә, борынгы чорлардан башлап бүгенге көнгә кадәр төрле жанрларда иҗат ителгән төрки һәм татар язма әсәрләрен тарихи-лингвистик юнәлештә һәм бүгенге тел белән бәйләнешле рәвештә өйрәнү зур әһәмияткә ия. Бу – татар әдәби теле тарихын, андагы үсеш-үзгәрешләрне халык тарихы белән тыгыз мөнәсәбәттә карарга, телдәге закончалыкларны дөрес билгеләргә мөмкинлек бирә.

Тикшеренүнең гамәли кыйммәте мәсьәләнең актуальлеге һәм фәнни яңалыгы белән билгеләнә. Борынгы чорда язылган, төрки-татар тарихына караган һәр кульязма тел тарихы өчен зур фәнни кыйммәткә ия. Алар татар халкының тарихын, мәдәниятен һәм тел үсешен күзаллау өчен ышанычлы чыганак хезмәтен башкара. Мәкаләбезнең максаты – «Кыссаи Йосыф» поэмасындагы боерык фигыльнең кулланылыш ешлыгын һәм үзенчәлекләрен билгеләү.